

Özbekistan’da Çay İçme Geleneği ve Yayınlanmamış Bir Çayname Tea Drinking Traditional in Uzbekistan and Unpublished a Chayname

Çetin YILDIZ (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi, cetinyildiz@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3985-1086

Özet

Çay, Özbek toplumunun günlük yaşantısında en çok tüketilen içeceklerin başında gelmekte olup toplumsal yaşantıda geleneksel bir yapıya sahiptir. Bu geleneksel yapıyla çayın hazırlanışında, kullanılan malzemelerde ve ikramında karşılaşılmaktadır. Özbek Türkçesinde çay ile ilgili pek çok ifade ve kavram ortaya çıkmıştır. Çay aynı zamanda edebî eserlere de konu olmuştur. Hem Özbekistan’da hem de Türkiye’de Özbek toplumundaki çay geleneği ile ilgili az sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda çayın kültürel boyutu göz ardı edilmiştir. Bu çalışma iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Özbekistan’da yaşayan Özbek toplumunda çayın hazırlanışı, sunumu, tüketimi ile ilgili bütün gelenekleri içeren çay kültürü ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Özbekistan Ali Şir Nevai Edebiyat Müzesi’nde 521/VII numara ile kayıt altına alınmış ve daha önce hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan “çaynâme” Latin alfabesine aktarılmış ve dil içi aktarım yapılarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. XIX. yüzyılda yazıldığı belirtilen bu eser Özbek kültüründe çaya verilen kıymeti göstermesi ve hakkında daha önce bir çalışma yapılmamış olması bakımından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Çay içme kültürü, Çaynâme, Özbekistan, çayhane, ülfet

Abstract

In Uzbek society, tea is one of the most consumed beverages and holds traditional characteristics in social life. This traditional structure is seen in the preparation of tea, the ingredients used, and its presentation. In Uzbek folk culture, many expressions and concepts related to tea, which holds traditional characteristics, have emerged in the Uzbek language. Tea has also been a subject in literary works. Few studies have been conducted on the tea tradition in Uzbek society both in Uzbekistan and Türkiye. The cultural aspect of tea has been overlooked in the studies conducted. This study consist of two main parts. In the first part, the tea culture in the Uzbek community living in Uzbekistan, including all the traditions related to the preparation, presentation and consumption of tea, is discussed. In the second part, a “chayname” registered with number 521/VII at the Uzbekistan Alisher Navoi Literature Museum, which has not been studied before, has been transferred to the Latin alphabet and translated to Türkiye Turkish. This work, which is said to have been written in the 19th century, is important in two aspects. First of all, it points out the value

Atf / Citation: Yıldız, Ç. (2024). Özbekistan’da Çay İçme Geleneği ve Yayınlanmamış Bir Çayname. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 609-625.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1520841>

given to tea in Uzbek culture and secondly this study seems to be academically untouched because no previous study has been done on it.

Keywords: *Tea drinking culture, choynama, Uzbekistan, teahouse, ulfet*

Geçmişten günümüze toplumlar, günlük hayatına dâhil ettiği unsurları belli ritüeller, geleneksel yapılar çerçevesinde şekillendirme eğilimindedir. Bu eğilim toplumların ortak değer ölçüleri çerçevesinde gerçekleşir (Oğuz, 1976, s. 22). Bu değer ölçüleri aynı zamanda kültürün şekillenişinde önemli rol oynar. Kültürün en önemli özelliklerinden biri uyum yoluyla değişebilir olmasıdır. Yani ihtiyaçlar ortaya çıktıkça geleneksel çözüm yetersiz kalır ve yerini yeni çözüm yollarına bırakır. Yeni çözüm yolu ise zamanla gelenek halini alır (Tural, 2005, s. 218). Geleneğe konu olan unsurlar vakit geçtikçe inanç unsuruna dönüşür. Bu inançların bir kısmı, hakkında ritüel oluşturulan unsurun kutsallaşmasını / kutsal kabul edilmesini sağlarken bir kısım unsurların ise kültürel boyutta kalmasını sağlamıştır. Geleneksel kültürün günlük hayat içerisinde şekillendirdiği unsurların başında beslenme gelmektedir. Toplumlar beslenme şekli, beslenmede kullandıkları yiyecek ve içecekler, bunların tüketileceği zamanlar gibi pek çok hususla ilgili kendilerine has ritüeller geliştirmiştir. Özbek toplumunda başta *Özbek ekmeği* olmak üzere *Özbek pilavı, hasb, narin, sümelek, halise, mastava, samsa, çuçvara, guca, kurtava, tuhum barak, gumma, helvayter* gibi pek çok millî yiyecek bulunmaktadır (Hudayşukurov, 1995). Bu yiyeceklerin bir kısmı hazırlanışı, tüketileceği zaman, tüketim şekli bakımından geleneksel özelliklere sahiptir. Özbeklerin gündelik yaşantısında en çok tüketilen içeceklerin başında ise çay gelmektedir. Günün hemen her saatinde tüketilen bu içecek hakkında çeşitli gelenekler gelişmiştir. Çay ile ilgili geleneksel yapı çayın hazırlanışında ve ikram edilmesinde görülmektedir.

Gerek klasik edebiyatta gerek halk edebiyatında günlük hayatta kullanılan eşyaların, tüketilen yiyecek içeceklerin vb. edebî metinlerde kullanıldığı bilinmektedir. Çayın ilk defa Çinli şair Lu Yu (M.S. 733-804) tarafından şiire konu edildiği belirtilir (Aydın, 2012, s. 61). Çaydan bahseden en eski kaynaklardan biri de 879 yılında Kanton şehrinde çay ve tuzdan vergi alındığını belirten bir Arap seyahatnamesidir (Duman, 2005, s. 13). Türkçede bilinen basılı ilk çay kitabı ve ilk çay sözlüğü Seyyid Mehmet İzzet tarafından 1878'te yazılmış olan “Çay Risalesi”dir. 1892’de Ali Nazîma tarafından yazılmış olan “Çay”, 1912 yılında Mehmet Arif tarafından yazılmış olan “Çay Hakkında Malumat” eserleri çayın bulunuşu, yetiştirilmesi, pişirilme teknikleri, faydaları gibi pek çok konuda bilgi vermektedir (Çoşar, 2006). Çay ile ilgili en kapsamlı eserlerden biri de Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî'nin yazdığı “Risâle fi’ş-şây ve’l-kahve ve’d-duhân” adlı eserdir. Bu eserin birinci bölümü çaya ayrılmış olup burada çay bitkisinin kökeni, Avrupa’ya nasıl yayıldığı, çay bitkisinin boyunun, yapraklarının, çiçeklerinin özellikleri, rengi, çeşitleri,

toplanması, ne zaman hasat edildiği, kaliteli çayın özellikleri, pişirilme şekli gibi hususlar ele alınmıştır. Ayrıca çayın sağlığa faydaları ve çok tüketildiğinde oluşabilecek zararları gibi tıbbi yönünden de bahsedilmiştir (Yılmaz, 2019, s. 91-92).

Klasik Özbek edebiyatı şairlerinden Muhammed Rıza Agehî Divan'ındaki gazelde çayın hayat suyunu kıskandırdığı, gönlü ferahlatıp zevk ve coşturucu özelliği ile sıhhat verdiği, hastaların derdine derman olduğu, neşesiz ve söntük olan meclisleri gül bahçesine çevirdiği, bitkilerin güneşi olduğu gibi edebî ifadelerle çay anlatılmaktadır (Tekin, 2006, s.132-134). Bitkilerin edebî metinlerde yer alması aynı zamanda bu bitkilerin keşfedilmiş faydaları ve toplumdaki kültürel boyutu ile ilgili bilgilerin saklanması da sağlamıştır.

1. Özbek Toplumunda Çay Kültürü¹

Çay bitkisinin menşei ile ilgili en yaygın görüş bu bitkinin kökeninin Çin ve Japonya'ya dayandığıdır. Türklerde ise çayı ilk tüketen toplumun coğrafi konumları itibarıyla Çin'e yakın olan Hunlar olduğu belirtilir. Daha sonra Uygurlar ve diğer Türk toplulukları tarafından kullanılan çay, İpek Yolu aracılığıyla Semerkand, Buhara gibi Orta Asya şehirlerine gelmiş ve burada yaygınlaşmıştır (Çalışır ve ark., 2019, s. 59-60). Bir başka görüşe göre ise çay Orta Asya'ya XIII. yüzyıldaki Moğol istilası sırasında gelmiştir (Abaşın, 2020, s. 175). Çayın Türkler arasında yayılması ile ilgili anlatılan menkıbeye göre *Hoca Ahmet Yesevi, Hitay sınırındaki Türkistan karyelerinden birine misafir olur. Ev sahibinin eşi doğum yapmak üzeredir. Ev sahibi Hoca Ahmet Yesevi'den dua etmesini ister. Hoca'nın yazdığı dua kadının beline bağlanınca kadın doğum yapar. Eşinin kurtulmasına sevinen adam çay demleyip Hoca Ahmet Yesevi'ye ikram eder. İçtiği çayın etkisiyle terleyen ve yorgunluğu giden Hoca Ahmet Yesevi 'Bu şifalı bir şeymiş, hastalarınıza bundan içirin ki şifa bulsunlar. Allah kıyamete kadar buna revaç versin' şeklinde dua eder. Çayın o zamandan beri Türkler arasında kullanılıp yaygınlaştığı ifade edilir* (Köprülü, 2003, s. 72). XIX. asrın ortalarında Nemengen, Andican ve Kokan'lı tüccarların Çin'den çay getirttikleri bilinmektedir (Mahmutov, 2011, s. 17-18). Ancak her ne kadar XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da yaşayan Türklerin çay içtikleri bilinse de Özbeklerin ne zamandan itibaren çay tükettiği tam olarak bilinmemektedir.

Günümüz Özbek toplumunda çay günlük hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Günün her saatinde tüketilebilen bu içecek Türkiye'deki çaya göre yemekten önce de tüketilmesi bakımından dikkate değerdir. Hazırlanışına bakıldığında öncelikle çay demlemek için gerekli olan su, çoğunlukla metalden yapılmış ve *çaygum, çaydiş, çaycuş, kumğan* gibi isimlerle anılan çaydanlıklarda kaynatılır (Tuhliev, 2006, s. 504-505). Daha sonra *çaynik* denilen seramik çaydanlığın

¹ Bu başlık altındaki bilgilerin önemli bir kısmı Özbekistan'da dört yıllık süre zarfında yaptığımız alan araştırmasına ve gözlemlere dayanmaktadır.

içerisine yeterli miktarda kuru çay konulup üzerine kaynar su dökülür. Çayın demlenmesi için biraz beklenir. Çay ikram edilmeden önce *çaynik* içerisinde hazırlanmış olan çay bir *piyaleye* üç kere dökülüp tekrardan *çayniğin* kapağı kaldırılarak içerisine aktarılır. Bunu yaparken birinci aktarma için *loy boladı* (çamur oldu), ikinci aktarma için *moy boladı* (yağ oldu), üçüncüsü için ise *çay boladı* (çay oldu) denir. Böylece çayın daha iyi demlendiği düşünülür. Daha sonra ilk çay, çayı hazırlayan yahut ikram eden kişi tarafından içilir. İlk çay misafirin piyalesine konmaz. Bu durumun sebebi ilk çayın tam olarak demlenmemiş olması ihtimalindedir.

Bir yiyecek veya içecek ile ilgili geleneğin oluşması için o tüketim maddesinin hazırlanışında kendine has araç ve uygulamaların olması gerekmektedir. Bu tüketim maddesi belli metotlar çerçevesinde hazırlanmalı ve ritüelistik ifadeler kullanılmalıdır. Özbek çayı hazırlanırken gerek çayın hazırlanma yönteminde gerekse ritüelistik ifadelerle sahip olmasında bu durumun oluştuğu görülmektedir.

Özbekistan'da hem günlük hayatta tüketmek hem de sağlık problemlerini gidermek için çay hazırlanmaktadır. Mahmudov (2011), kaynatma usulleri, eklenen meyveler, baharatlar ve tıbbi bitkiler bakımından çayları sınıflandırarak 40 çeşit çay saymaktadır (s. 25-69). Hundayarov (1993) da benzer şekilde çayın içine katılan ek maddelerle hazırlanan yirmi sekiz çay çeşidi hakkında bilgi vermektedir (s. 32-35). Siyah ve yeşil çay en çok tüketilen çay çeşitleridir. Ancak kırmızı biber, nane ve iğde yaprakları eklenerek hazırlanan *reyhanlı çay*, bal ve reçel ilave edilerek hazırlanan *eselli (ballı) çay*, kristalize edilmiş şeker ile hazırlanan *navvatlı çay*, süt ve tuz eklenerek hazırlanan *şir çay* ve sıcak günlerde soğutularak içilen *yahne çay* Özbekistan'da en çok tüketilen çay çeşitleridir (Hudayşukurov, 1995, s. 83-86).

Semerkand Nurata Bölgesi'nde yeşil çayın içerisine sıcak günlerde kuyruk yağı, diğer günlerde ise tereyağı katılır. Ayrıca çaya şeker yerine tuz da katılmaktadır. Özbekistan'da içilen çay çeşitlerinden biri de *amuhte çay*dır. Bu çay az miktarda siyah ve yeşil çay karıştırılarak hazırlanmaktadır. Harezmi Bölgesi'nde çay dendiğinde akla ilk yeşil çay gelmektedir. Kara çay ise kahvaltılarda süt ve şeker ile karıştırılarak hazırlanan çaya denir. Ekmek batırılarak bu çay ile kahvaltı yapılır. Bu çayların dışında pek çok bitki ve meyve kurusu eklenerek hazırlanan çaylar da vardır. Genellikle soğuk algınlığı başta olmak üzere bazı rahatsızlıklar yaşandığında bu tür çaylar tercih edilmektedir.

Özbekler çayı bardak yerine *piyale* kullanarak içmektedir. Ancak çay ikram edilirken piyaleye çayın az miktarda konulmasına dikkat edilir. Seramikten yapılan piyaleler ağız geniş olduğundan çayı hızlıca soğutmaktadır. Bu yüzden çay sıcak içilmek istendiğinde piyaleye az konulması gerekmektedir. Bununla ilgili olarak Harezmi Bölgesi'nde de benzer gelenek vardır. Çay piyaleye en küçük *pul* (demir para) boyunda doldurulur. Çok doldurulması saygısızlık olarak kabul

edilir. *Çaynik* ve *piyaleler* seramik ve çinilerden yapılır. Başka malzemeden yapılan *çaynik* ve *piyaleler* kullanılmaz. Özellikle Harezmi Bölgesi'nde sofralarda piyalenin dibinde kalan çay posasının ve sofradaki artıkların bulunduğu *çay tiyi taşlaydığan idiş* (çay dibinin döküldüğü kap) yahut *şemme idiş* (çay posası kabı) denilen büyük, gösterişli bir kap bulundurulur. Bu kabın sürekli temiz durması misafire saygının göstergesi olarak kabul edilir. Özbek toplumunun çay içme geleneğinde özellikle kış aylarında, soğuk ortamlarda *çaynik* içerisinde bulunan çayın soğumaması için geleneksel desenlerle süslenmiş bir örtü kullanılır. *Kapgak* (kapak) ismi verilen bu örtü kalın kumaştan yapılmış olup *çayniğe* görsellik katmaktadır. Özbeklerde çay içilirken çay tabağı veya çay kaşığı kullanılmaz. Çay hazırlarken çaya katılan diğer bitkiler veya tatlandırıcılar yemek kaşığı veya tatlı kaşığı kullanılarak eklenir.

Özbek çay içme geleneğinde çayın ikram edilmesi önemlidir. Öncelikle çay, ortamda bulunan küçükler tarafından doldurulur. Eğer misafir var ise yine misafirin dışında başka biri çayı doldurur. Çayı sunan kişi baş ve işaret parmaklarına halka olacak şekilde yuvarlak bir şekil verir. Çay konulan piyale bu iki parmak arasına yerleştirilir ve diğer üç parmak ile alttan desteklenerek dökülmesi veya sallanması engellenir. Çay ikram edilirken bir diğer sunum şeklinde ise bir elle yukarıda söylenildiği gibi çay ikram edilirken diğer elle piyalenin tutulduğu kol, dirsekten tutularak desteklenir. Böylece çayın dökülmesi engellenir. Piyale ele alınıp taşınırken parmakların piyalenin dudak değdirilen kısmına değmemesine dikkat edilir. Çay ikram edilirken bazen diğer el de saygı ifadesi olarak göğüs kısmına götürülür. Böylece çayın ikramı gerçekleşmiş olur. Bazı bölgelerde çay içen kişi yeterince çay içtikten sonra daha fazla çay içmek istemediğinde piyaleyi ters çevirir. Böylece çayı dolduran / ikram eden kişiye çay içmek istemediğini ifade etmiş olur.

Belli gelenekler çerçevesinde hazırlanan gıda maddelerinin sunumları da geleneksel kalıplara sahip olmalıdır. Özbeklerdeki çay içme geleneğinde çayın sunumunda sadece *çaynik* ve *piyalenin* kullanılması, çay ikram edilirken *piyaleyi* tutabilmek için ele verilen şekil, *piyale* tutan elin diğer el tarafından desteklenmesi yahut elin saygı ifadesi olarak göğüs kısmına götürülmesi, başka çay içmek istemeyen kişinin *piyaleyi* ters çevirmesi gibi geleneksel davranış kalıpları çay içme geleneğinde çayın sunumu kısmında karşılaşılan ritüelistik davranışlardır.

Özbek toplumunda erkeklerin toplanıp bir araya geldikleri ve sohbet ettikleri yerlere *çayhane* denir. Bu toplantılara *halfana* veya *ülfet* de denmektedir. Haftanın yahut ayın belli günlerinde çayhanede toplanan erkekler burada sadece çay içmezler aynı zamanda başta Özbek pilavı olmak üzere yemekler de yerler. Günümüz Özbek toplumunda erkeklerin dışında kadınlar da çayhanelerde toplanıp sohbet etmektedir. Çayhane kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğramış, millî yemeklerin özellikle Özbek pilavının yendiği yerlerin ismi

olmuştur. Bu yüzden Özbeklerde misafire Özbek pilavı veya yemek ikram edilmek istendiğinde *çayge çakırış* (çaya çağırma / davet etme) ifadesi kullanılır. Çaya davet edilen misafire aslında yemek ikram edilmek istenmektedir. Özellikle erkeklerin bir araya gelerek sohbet ettikleri, her türlü konuyu konuştukları çayhaneler şehir yaşamının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çayhanede toplanma işini her hafta katılımcılardan biri organize eder. Burada yenilen içilen yiyeceklerin / içeceklerin ücretleri katılımcılar tarafından ortak bir şekilde ödenir.

Bunun dışında gün içerisinde yenilen yemekler için de çay kelimesi kullanılır. Sabah kahvaltısı için *ertelebki çay*, öğle yemeği için *tuşki çay* ifadeleri kullanılmaktadır. Kısacası çay kelimesi zamanla mecaz anlam kazanarak yemek anlamına da gelmiştir. *Çaylaşmak* ifadesi karşılıklı oturup çay içmek / yemek yemek için kullanılırken *çayçaka* veya *çay pulu* ufak tefek işler için gerekli olan para anlamına gelmektedir (Tuhliev, 2006, s. 504-505).

Geçiş dönemi adetlerinde de çay ile ilgili ritüellere rastlanılmaktadır. Nemengen Üç Kurgan Bölgesi'nde bebek doğduktan sonra bebeği beşiğe koyma töreni yapılır. Burada *çay yumeletiş* (yuvarlatma) geleneği bulunmaktadır. Bebek beşiğe konulmadan önce bir beze sarılan çay bebeğin yatacağı beşikte birkaç kere yuvarlanır. Bu işlem yapıldıktan sonra bebek ilk defa beşiğe alınır. Nikâh merasiminde kız istemeye gelenlere sadece küp şeker ile hazırlanan *kand çay* veya kristalize edilmiş şeker ile hazırlanan *navvath çay* ikram edilir. Bu iki çayın içerisinde çay olmamasına rağmen çay olarak adlandırılmaktadır. Bazı bölgelerde bu çaya *kiyev çayı* (damat çayı) da denmektedir. Arkadaşları ile birlikte gelini almak üzere gelin evine giden damada bu çay ikram edilir. Çay ikram edilirken sadece damada ayrı bir *çaynikte* hazırlanmış çay verilir. Bu ritüelde maksat tatlı bir şeyler içerek özellikle gelin ile damat arasındaki ilişkinin, muhabbetin güzel bir şekilde başlaması ve devam etmesidir. Evlilik esnasında oğlan tarafı kız evine gelir. Gelenler için *kuda desturhanı* (dünür sofrası) hazırlanır. Burada gelin, gelenlere şerbet ikram ettikten sonra çay ikram eder (Muratoğlu ve ark., 1996, s. 41). Düğünden sonra ise gelin tarafından *çay verme* âdeti vardır. Gelin tarafından hazırlanan çay toplanılan aile üyelerine kaynatasından başlamak üzere sırayla ikram edilir. Bu durum düğünden sonraki birkaç gün boyunca devam eder. Bu âdete *gelin elinden çay içme âdeti* de denmektedir. Bazı bölgelerdeki gelin elinden çay içme âdetinde yemek yemek de kastedilmektedir.

Halk hekimliğinde çay en çok kullanılan bitkilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çayın tedavi edici özelliğinden eskiden beri istifade edilmektedir. İshal, iştahsızlık, baş ve diş ağrıları, soğuk algınlığı, tansiyon, kalp hastalıkları, böbrek ve ciğer rahatsızlıkları, bağırsak hastalıkları gibi hastalıkların tedavisinde çaydan faydalanılmıştır. Bunların dışında solunum yolları rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülen çayın kanı temizlediği, kötü ağız kokularını giderdiği, idrar söktüğü, ciğer ve kan damarlarını açtığı düşünülür. Tuz eklenen çay ağızda çalkalandığında bademciklere iyi gelir (Mahmudov, 2011, s. 8). Özellikle Özbek

pilavı yendikten sonra *kök çayın* (yeşil çay) içilmesine önem verilir. Çünkü kök çayın hazım problemlerini giderdiği düşünülür. Göz ile ilgili problemlerde de çaydan faydalanılmaktadır. Basit göz hastalıklarında, bilhassa çocuklarda sıklıkla görülen göz çapaklanmalarında soğutulmuş yeşil çay kullanılır. Bu durumda olan gözler ya soğutulmuş yeşil çay ile yıkanır yahut silinir. Bu tedavi üç gün uygulandıktan sonra gözlerdeki sorunun giderildiği belirtilmektedir. Bahar aylarında gözlerde ortaya çıkan alerji rahatsızlığında kaynatılan yeşil çay posası gözlere bağlanır. Bu tedavi en az üç gün uygulandıktan sonra gözlerdeki alerji sorunu çözülmüş olur. Özbekistan'da yeşil çay genel olarak 95'lik ve 110'luk olmak üzere iki şekilde satılmaktadır. 95'lik çay özellikle tansiyon hastaları tarafından kullanılmaktadır. Yüksek tansiyonu olan kişiler 95'lik yeşil çay içerken böyle bir rahatsızlığı olmayanlar 110'luk yeşil çayı tercih etmektedir.

Özbek toplumunda günlük hayatın her aşamasında görülen çay halk edebiyatı ürünlerine de konu olmuştur. Sözelimi hasret ile ilgili bir Özbek halk türküsünde çayın rengi yürek yarasına benzetilmiştir.

*Piyale rengige baksam,
Mening rengime ohşaydı.
İçidegi kara çayı,
Yürek dağımge ohşaydı.*

*Piyale rengine baksam,
Benim rengime benziyor.
İçindeki kara çay,
Yürek yarama benziyor.*

Türkünün devamında sevgilinin güzelliğinden dolayı kızıl gül dibinde *şir çay* (sütlü çay) içen kişi, sarhoş olduğunu ifade eder.

*Kızıl gül tegide şirçay,
İçib humarlar boldım.
Senin güldük cemalinge,
Aceb divaneler boldım.
(Alaviye, 1972, s.66-67).*

*Kızıl gül dibinde sütlü çay,
İçip sarhoş oldum.
Senin gül gibi cemaline,
Garip divane oldum.*

Özbekistan sahası Köroğlu dairesi destanlarından biri olan Melle Sevdagar Destanı'nda Köroğlu Avazhan'ı getirttikten sonra meclisinde bulunan halka Avazhan için nerede ev yapması gerektiğini sorar. Meclisteki halk Köroğlu'na tavsiyede bulunurken meclisteki hizmetçiler altın piyale ve çayniklerde çay ikram etmektedir (Afzalov, 1989, s. 299).

Görüldüğü üzere Özbek toplumunda çay hazırlanışından sunumuna kadar geleneksel bir hüviyete sahiptir. Geleneksel tedavi yöntemlerinde sıklıkla kullanılan bu bitki ile ilgili Özbek Türkçesinde pek çok kavram oluşmuş ve çay edebî metinlere konu olmuştur.

2. Özbek Dili ve Edebiyatı Müzesi'nde 521/VII Numarada Kayıtlı Çaynâme

Müellifi belli olmayan bu şiir bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Mecmuada bu çalışmaya konu olan "çaynâme" hariç 8 eser vardır. Bunlar; Meczûb, Muhyiddîn, Sâlih, Hüveydâ isimli şairlerin şiirlerinin bulunduğu

“Mecmu’â-i Eş’âr” (521/1), Meşreb-i Sâni tarafından yazılmış olan “Mebde-i Nûr” (521/II), İkânî, Şâh Meşreb, Kemterî, Hoca Ahmed Yesevî, Âşık Maşûk, İntizârî, Ahdî, Emîrî, Hâlis gibi şairlerin şiirlerinin bulunduğu başka bir şiir mecmuası (521/III), meyve ve sebzelerin birbirinden üstün olduğunu ispatlamaya çalıştığı manzum “Hikâyet” (521/IV), zengin bir kadının zulmü altında zorluklar çekerek yaşayan fakir, öksüz bir kızın hikâyesinin anlatıldığı “Kıssa-i Bibi Şenbe” (521/V), 23 varaklık “Melike-i dil-ârâm” hikâyesi (521/VI), Yahudi bir çocuk ile Hz. Muhammed’in hikâyesinin anlatıldığı “Güdek-nâme” (521/VIII), Kâbe’nin nasıl kurulduğunu anlatan ve içerisinde Hz. Muhammed ile ilgili başka şiirlerin de bulunduğu “Destân” (521/IX) eserleridir. XIX. yüzyıla ait olan mecmuanın sarı renkli kalın kartondan kapağı bulunmakta olup şirazesi deridir (Hasanov, 2017).

Mecmuadaki diğer eserler gibi nestalik hattıyla yazılan “çaynâme” 5 varaktır (89a-93b). Her ne kadar katalogda “çaynâme”nin şairi Hayâlî olarak belirtilse de “çaynâme”de bu mahlas geçmemektedir. “Çaynâme”den bir önceki şiir olan pilav hakkında yazılan şiirin şairinin Hayâlî olmasından dolayı Çayname’nin de aynı şair tarafından yazıldığı düşünülmüştür. Katalogda şiirin XIX. yüzyıla ait olduğu da ifade edilmektedir (Hasanov, 2017, s.56).

Şiirin şekil özelliğine bakıldığında pek çok dizenin Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün kalıbı ile uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak bazı dizelerin bu kalıba uygun olmadığı da görülmektedir. Her ne kadar başlık kısmında şiirin bir gazel olduğu belirtilse de kafiye düzeni bakımından buna da uymamaktadır. 95 dizeden oluşan bu şiirin rediflerine bakıldığında pek çok redif dizenin olduğu görülmektedir. Bunlar; “Çaynı ey dostlar erte seher içmek kerak”, “İrte birlen halk içinde nâmuşte bolğan bu çay”, “Köb Kazak Kırgız bilen kışlağa hâr olğan bu çay”, “Hazret-i Âdem atadın yâdgâr kalğan bu çay” dizeleridir. Ancak bu dizeler de belli bir uyum içerisinde verilmemiştir. Bunlardan yola çıkarak şairin yahut istinsah edenin yeterli eğitime sahip olmadığı söylenebilir.

Çayname’deki bazı ifadeler bu şiirin Harezmi Bölgesi’nden bir şair tarafından yazıldığına işaret etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Harezmi’de bazen yeşil çaya kuyruk yağı eklenmektedir. 92b sayfasının ikinci dizesinde şair yeşil çayın içerisine kuyruk yağı eklenip tadına bakılmasını tavsiye eder. Yine bu bölgede siyah çay süt ile karıştırılır. Hazırlanan bu süte ekmek bandırılarak kahvaltı edilir. Şiirdeki redif dizelerinden biri olan “Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay” dizesi çayın kahvaltılarda kullanıldığını göstermektedir. Şiirde ol- ve bol- ifadelerinin bir arada kullanılması Oğuz Türkçesinin etkisini göstermektedir.

Bu şiirde çay padişahlara sunulacak kadar kıymetli bir hediye, iyilerin, âşıkların içtiği sırlı bir içecektir. Bu sırlı içeceği edep ile içmek gerekir. Şair, çayın kıymet bilmeyen, fakir kişiler tarafından içilmesinden, Kazak, Kırgız köylerinde ayağa düşmesinden rahatsızdır. Çaya alışan kimseler çay

içmediklerinde sinirleri bozulur, gözleri ala olur. Çayın özellikle acı şekilde kaynatılıp içildiğinde hastalıklara iyi geldiği de belirtilir.

Ġazel-i çay bu turur

<i>Pâdişâhlar menzîlide tuhfe bolgan çaydur</i>	Padişahların yanında hediye olan çaydır
<i>Yahşılarnı arasında sırlı bolgan çaydur</i>	İyilerin arasında sırlı olan çaydır
<i>'Âşık-ı bîçâreler aldıda bolgan çaydur</i>	Biçare âşıkların önünde olan çaydır
<i>Çaynı her kaçenge birse alıb içmek kerak</i>	Çayı ne kadara verseler alıp içmek gerek
<i>Çaynı ey dostlar erte seher içmek kerak</i>	Çayı ey dostlar sabah erkenden içmek gerek
<i>Biledür âvâzeler 'işret için bezm taleb</i>	Bilir içmek için meclis talep eden feryatlar
<i>Çaynı kâdrin bilmegen tursun işikte hekteleb</i>	Çayın kadrini bilmeyenler dursun eşikte tek ayak
<i>Çay içib çay-hor bolub kirseng çera resteng</i>	Çay içip tiryaki olup girsen meydana
<i>Çaynı rengi sarığdur cilvesi gülğün yanar</i>	Çayın rengi sarıdır cilvesi gül gibi yanar
<i>Çaynı her subh-dem erte seher içmek kerak</i>	Çayı her sabah erkenden içmek gerek
<i>Çay içmaklikni başıdın ayağı dur edeb</i>	Çay içmek baştan ayağa edeptir
<i>Bî-edebler çaynı kâdrin ne bilür ol teyi ğab</i>	Edebsizler çayın kadrini ne bilir ormanda gezen vahşiler
<i>Çaynı kâdrin bilmegen yoktur bu âdem yanide</i>	Çayın kadrini bilmeyen yoktur bu âdem yanında
<i>Bilseler çaynı huzûrın bul cihân eyvânide</i>	Bilseler çayın huzurunu bu dünyada
<i>Tün kiçe ırte turub çaynı seher içmek kerak</i>	Gece yarısı erkenden kalkıp çayı sabah içmek gerek
<i>Ut içinde çayduş tahur-ı sil çûş eylesün</i>	Ateş içinde çaydanlıkta temiz su kaynasın

90b

<i>Bıkbaka avâz bile kaynab köngül çüş eylesün</i>	Bıkbaka ² ses ile kaynayıp gönül çoşsun
<i>Çaynı her kaçgege birse alıb içmak kerak</i>	Çayı her ne kadara verse alıp içmek gerek
<i>Aç içini toyğuzur toğ içini acurur</i>	Açın karnını doyurur tokun karnını acıktırır
<i>Aşnı suyukıdın içerge bî-ğubâr olgan bu çay</i>	Sulu yemek gibi içilmeye yarayan bu çay
<i>Hem Kazak Kırgız bilen kışlakka hâr olgan bu çay</i>	Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay
<i>Bengi köknar hâlkige düçâr bolgan bu çay</i>	Uyuşturucu düşkünlerinin eline düşen bu çay
<i>Ba'zılar çayçu bolub öyde zinhâr nâni yoğ</i>	Bazıları çay tiryakisi olur evinde hiç ekmeği yok
<i>Bizge oñşab çayhor bolgan kişini sanı yoğ</i>	Bize benzer çay tiryakilerinin sayısı çok
<i>Çaynatıb içmakga çaynı bir kır kumgâni yoğ</i>	Kaynatıp içmeye çayı bir kır çaydanlığı yok
91a <i>Çayhorlık lâfin urgen kötide iştâni yoğ</i>	Çaydan bahsedip duranın ayağında donu yok
<i>İrte birlen hâlk içinde nânuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Köb Kazak Kırgız bilen kışlakka hâr olgan bu çay</i>	Çok Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay
<i>Ba'zi çayhorlar barıb algey külâl bazarıda</i>	Bazı çay tiryakileri varıp almak ister çömlekçi pazarından
<i>Yahşı çaynı körse ol kaçgey turalmay yanıdın</i>	İyi çayı görse kaçmak ister duramaz yanından
<i>Çay rızâ ketgey bilingler bengi köknârıdın</i>	Çay razı gider biliniz uyuşturucu tiryakilerinden
<i>İrte birlen hâlk içinde nanušte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Köb Kazak Kırgız bilen kışlakka hâr olgan bu çay</i>	Çok Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay

² Kaynama sesi

	<i>Çay içer bolsang turub irte seher bîdâr bol</i>	Çay içmek istersen sabah erkenden uyanık ol
	<i>Çay u çinni atarlab hem yene huşyâr bol</i>	Çay seramiklerini hazırla daha da uyanık ol
	<i>Ülfeting kilse turub aldıge ık tayyâr bol</i>	Dostun gelse ıkıp karşılamaya hazır ol
	<i>a Te'âlâ zikrin aytib meclîs-i ağıyâr bol</i>	Hak Teâlâ'yı zikredip düşman meclisinde ol
	<i>Çayhor bulseng turub ayduş umğan ıl atar</i>	Çay tiryakisi isen kalkıp aydanlıkları hazırla
91b	<i>Meske-i aymadur ay a kır saru içmegil zinhar</i>	Kaymak yağıdır ay ak kır sarı içme sakın
	<i>Hem aza ırğız bilen ışlaa hâr olgan bu ay</i>	Kazak Kırgız ile köylerde ayaa düşen bu ay
	<i>İrte bilen hâlık içinde nânuşte bolgan bu ay</i>	İrte bilen hâlık içinde nânuşte bolgan bu ay
	<i>Ger yüreging dım bolub her dem eger kim bilalsa</i>	Eğer yüreğın bunalıp her dem kim bilebilse
	<i>uyma uyma dib ger her dem mıcıqlab külese</i>	Koyma koyma deyip eğer her dem ısrar etse
	<i>Açı açı aynatıb içing yüreging basılır</i>	Acı acı kaynatıp için yüreğın rahatlar
	<i>azret-i Âdem atadın yâdgâr alğan bu ay</i>	Hazret-i Âdem atadan yadigâr kalan bu ay
	<i>Ba'zılar aynı tüşide körmegen ay ne bolur</i>	Bazıları ayı rüyasında görmemiş ay ne olur
	<i>Çay tileşib başa yerlede 'aceb el ne bolur</i>	Çay isteyip başa yerlerde garip el ne olur
	<i>Bermeding ay mence dib közleri ala bolur</i>	Vermedin ay bana deyip gözleri ala olur
	<i>Tartışıb cengelleşib köb mübtelâ-i zâr bolub</i>	Tartışıp kavga edip çok ağlamaya düşkün olur
	<i>İrte bilen hâlık içinde nânuşte bolgan bu ay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu ay

	<i>Çay femil³ kaynatıp içgünce çayhor bolmagıl</i>	Femil çay kaynatıp içene kadar çay tiryakisi olma
	<i>Çayhorlık atını közüngü hergiz eylemegil</i>	Çay tiryakiliğinin adını asla göze alma
92a	<i>Femil içgücü kişileri ni kaçışge barmagil</i>	Femil içen kişilerin karşısına varma
	<i>Mundağ ülfet kilse yaningdin turub icrenmegil</i>	Böyle bir dostun gelse yanından kalkıp öğrenme
	<i>İRte bilen halk içinde nânuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
	<i>Hâzret-i Âdem atadın yâdgâr qalğan bu çay</i>	Hazret-i Âdem atadan yâdigâr kalan bu çay
	<i>Çay içer bolsang folu esbâbnı tayyar kııl</i>	Çay içecek olsan malzemeni hazır et
	<i>Evvelâ bir iki ülfet kâbilini yâr kııl</i>	Evvelâ bir iki yakınıni çağır birlikte iç
	<i>Çay içib süzüb közingni dilingni huşyâr kııl</i>	Çay içip süzüp gözünü gönlünü uyanık kııl
	<i>İRte birlen halk içinde nânuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
	<i>Köb kazak Kırgız bilen kışlaqqa hâr olgan bu çay</i>	Çok Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay
	<i>İtni oğlu bayıtub çayhor bolub da'vâ kıılır</i>	İt oğlu zengin olunca çay tiryakiliği güder
	<i>Çaynı i'zâzını bilmey özini resvâ kıılır</i>	Çay kadrini bilmez kendini rüsvâ eder
	<i>Çay tileşib ba'zı yerlerde 'aceb gavga kıılır</i>	Çay isteyip bazı yerlerde garip kavgalar eder
	<i>Çaynatıp huşyâr bolub nağmesige salgıl kıılaq</i>	Kaynatıp uyanık olup namesine kulak ver
92b	<i>Bıkbaka coş çıqa çıqa coş nağme-i coş tumtaraq</i>	Bıkbaka kaynama sesi etrafâ nağme gibi yayıldı
	<i>Tâze kök çay gör çay ak kıuyruk iç ta'mige baq</i>	Taze yeşil çay ham çay ak kıuyruk ile iç tadına bak

³ O dönemki çay markası. Siyah çay kastedilmektedir.

*Ĥazret-i âdem atadın yâdigâr qalğan bu
çay*

Hazret-i Âdem atadan yadigâr
kalan bu çay

*Ĥrte birle ĥalk içinde nânuşte bolğan bu
çay*

Erkenden halk içinde kahvaltı
olan bu çay

Yeti yıl yatgen kesel devâ bolğan bu çay

Yedi yıl hasta yatana deva olan bu
çay

*Aççığ aççığ kaynatıb berseng eger bolğay
şifâ*

Acı acı kaynatıp versen eğer olur
şifa

*Munga tâlib bolmagay yoq ĥâh şâh ĥâh
gedâ*

Buna talip olmayan yoktur ister
şah ister geda

*Bî-devâ derdge eger bolsa devâ bolğan
bu çay*

Dermansız derde eğer olsa deva
olan bu çay

Ĥrte birle el içinde nânuşte bolğan bu çay

Erkenden halk içinde kahvaltı
olan bu çay

*Qoş semâvar uylaride çay yoq bir
kaynatım*

Çift semaver var evlerinde çayları
yok bir kaynatım

*Ĥs basıb rüsvâ bolub su yoq içinde bir
yutum*

Ĥs basıp rezil olur su yok içinde
bir yudum

*Ĥazret-i âdem atadın yâdigâr qalğan bu
çay*

Hazret-i Âdem atadan yadigâr
kalan bu çay

*Köb Kazak Kırgızlarla qışlaqqa ĥâr olğan
bu çay*

Çok Kazak Kırgızlarla köylerde
ayağa düşen bu çay

93a

*Ger işikni bağlasang turmas ikende
ĥâneleb*

Eğer kapıyı kapatsan durmazmış
kapalı

Özi kilib özi kitgey öy egesi bilmegey

Kendi gelir kendi gider ev sahibi
bilmeden

*Yeti yıl yatgen kesellerge devâ bolğan bu
çay*

Yedi yıl yatan hastalara deva olan
bu çay

*Burnı yoq çaydişde sasıg şemmeni
kaynatıb*

Lülüksüz çaydanlıkta pis posayı
kaynatıp

Közi tüşgen eski qumğannı zâran oynatıb

Gözü düşmüş eski çaydanlığı
inleterek oynatıp

*Va-derîgâ bul şifat el içre ĥâr bolğan bu
çay*

Maalesef bu şekilde el içinde
ayağa düşen bu çay

*Tengi tengsizler içinde nânuşte bolğan bu
çay*

Olur olmaz kişiler arasında
kahvaltı olan bu çay

<i>İlgeride nân u kaç birle kıılır nâmuştene</i>	Eskiden ekmek ve kuru meyve ile yapar kahvaltayı
<i>Hem sınık eski sefâl kâse qolında barsa</i>	Kırık eski seramik kâse elinde varsa
<i>Toldurub işkâtını eyleb turub içgey yese</i>	Doldurup payını ayakta içse yese
<i>İrte birle el içinde nâmuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Bî-devâ derdge eger anca şifâ bolgan bu çay</i>	Dermansız dertlere çok şifa olan bu çay
<i>Qançe ta'rîf eylesem çay vasfını halkqa ger</i>	Ne kadar tarif eylesem çayın vasfını halka eğer
93b <i>Hîç edâ bolmas biter bolsam tügenmez kışu yaz</i>	Hiç bitmez biter olsam tükenmez kış yaz
<i>İnçünân muhtesar kııl vasfını köb kıılma râz</i>	Böylece kısa kes vasfını çok uzatma
<i>İrte birle el içinde nâmuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Hazret-i Âdem atadın yâdigâr qalğan bu çay</i>	Hazret-i Âdem atadan yâdigâr kalan bu çay
<i>Şod bi-tevfîk-i Hudâ-yı lâ-yenâm</i>	Daima uyanık olan Allah'ın yardımıyla oldu
<i>În kitâb fi rûz-i yekşenbe temâm</i>	Bu kitap pazar gününde tamam
<i>Ĥatm yoqdur ĥatm-i bi-'ayb kılmak</i>	Hatmi kusursuz olan hatim yoktur
<i>Oquğanda yene maskara kılmak</i>	Okuduğunda yine maskara etmek
<i>Ĥatmda bar idi köb 'ayb-ı noksân</i>	Hatimde vardır çok ayıp, noksan
<i>Za'if -i bîçâremen könglüm perişân</i>	Zaif-i biçareyim gönlüm perişan
<i>Ĥat bitdim qalem yundum rüzgâr</i>	Yazı yazdım kalem yonttum kader
<i>Özüm ölsem ĥattım qalgay yâdgâr</i>	Özüm ölsem hattım kalır yadigâr

Temmet temmet temmet tamâm tamâm tamâm

Sonuç

Halk kültürü dinamik bir yapıya sahiptir. Kültüre sonradan dâhil olan her bir unsur zamanla geleneksel kalıplara sahip olarak varlığını devam ettirir. Özbek toplumundaki çay içme geleneği de çay çeşitlerinden çayın hazırlanışına, çayın sunumundan kullanılan malzemelere kadar her safhada geleneksel bir hüviyete sahiptir. Ancak bu geleneksel yapı Özbekistan'ın bazı bölgelerinde tüketilen çay çeşitleri ve çay ile ilgili birtakım uygulamalarda farklılık göstermektedir.

Çay sadece bir tüketim maddesi değil aynı zamanda bir araya gelmenin, muhabbet etmenin, bazı meseleleri konuşmanın da aracıdır. Özbekistan'da oluşan çayhane kültürü bu durumun bir neticesidir. Çay her ne kadar bir kişi tarafından içilebilen bir içecek olsa da genellikle birden fazla kişinin bir araya gelmesi ile tüketilir. Bu yönüyle insanların bir araya gelmesini sağlayan, onları toplumsallaştıran içeceklerden biridir. Çayın bir diğer özelliği ise cinsel farklılaşmaya yol açmayan bir içecek olmasıdır. Bazı yiyecek ve içeceklerin sadece/çoğunlukla erkekler veya kadınlar tarafından tüketildiği bilinmektedir. Ancak çay hem erkeklerce hem de kadınlarca tüketilmektedir. Günümüzde, Özbekistan'da çayhanelerde kadınların da toplanır olması bu duruma en iyi örneklerdendir.

Günlük tüketimin dışında evlilik ve doğum ile ilgili geçiş dönemi adetlerinde kullanılan unsurlardan biri çay olmuştur. Bebeklerin beşiğe konma âdetinde çayın kullanılması, nikâh töreninde *kiyev çayının* (damat çayı) ikram edilmesi, düğünden sonra gelin elinden çay içme gibi pek çok gelenek aslında temel bir ihtiyaç maddesi olmayan çayın zamanla toplumsal hayatın her aşamasında nasıl yer edindiğinin göstergesidir.

Geçmişten günümüze çay ile ilgili hazırlanan çalışmalarda çayın en çok tıbbi yönüne dikkat çekilmiştir. Modern tıbbın imkânlarına rağmen günümüzde Özbekistan'da yüksek tansiyon, hazım problemi, göz çapaklanmaları ve bahar alerjisi gibi rahatsızlıklarda bu bitkiden faydalanılmaktadır. Bu çalışmaların dışında çayın şiirlere konu olduğu edebî metinler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de bu çalışmanın ikinci kısmını oluşturan ve XIX. yüzyılda kaleme alındığı anlaşılan şiidir. Şiirin ilk kısımlarında çayın kıymeti, çay tiryakiliği ve çayın kıymet bilmeyenlerce içilmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmektedir. Bu durum geçmişte Özbek toplumunda çayın bir statü göstergesi olduğunu, toplumun her kesimince içilmediğini göstermektedir. Ancak zamanla çayın sosyo-ekonomik düzeyi gösterme özelliğinin ortadan kalktığı, Kazak-Kırgız köylerinde, kahvaltılarda hatta uyuşturucu madde kullananlarca bile tüketildiği ifade edilmektedir. Günümüz Özbekistan'ına bakıldığında ise çay artık bir statü göstergesi değildir. Çayname'de üzerinde en çok durulan ikinci husus ise çayın tıbbi yönüdür. Burada çayın hasta yatan hastaları, dermansız hastalıkları iyileştirdiği belirtilir.

Bu şiirin kime ait olduğu belli değildir. Ancak Çayname'de çaya kuyruk yağı eklenerek içilmesi tavsiyesinden, sabahları kahvaltıda kullanılmasından ve bazı Oğuzca ifadelerden anlaşılmaktadır ki şiir Harezmi Bölgesi'nden bir şair tarafından yazılmıştır. Bu edebî metin XIX. yüzyılda Özbek toplumunda çayın sosyal ve kültürel boyutta ne kadar kıymetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca çay ile ilgili tespit edilecek daha eski metinler çayın Özbek toplumunda kültürel bir unsur olma sürecini aydınlatmaya yardımcı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abaşın, S. (2020). Orta Asya'da çay: XVIII-XIX. yüzyıllarda bir içeceğin tarihi. (M. Ö. Duran, Çev.). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 170-205.
- Alaviye, M. (1972). *Ak alma, kızıl alma: Özbek halk koşukları*. Gafur Gulam Namıdegi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Aydın, E. (2012). Cumhuriyet devri Türk şiirinde çay motifi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 61-86.
- Coşar, A. M. (2006). *Üç çay risalesi*. Serander.
- Çalışır, G., Türkal, İ., Türten, B., Kütükoğlu, E. ve Özarıslan, C. (2019). Çay içme kültürünün kişilerarası iletişime katkısı. *Mavi Atlas*, 7 (2), 54-87. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.586232>
- Duman, M. (2005). *Çay kitabı*. Kitabevi.
- Hudayarov, M. (1993). *Çayhorlık hikmetleri*. Andican Neşriyatı.
- Hudayşukurov, T. (1995). *Özbek milliy taomları*. Şark Neşriyatı.
- Köprülü, F. (2003). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. (9. bs.). Akçağ.
- Mahmudov, K. (2011). *Çayname*. Okıtuvcı.
- Mirzayev, T. ve Huseinova, Z. (Ed.). (1989). *Nurali*. Gafur Gulam Namıdegi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Muratoğlu, M., Kalafat, Y. ve Türkeröğlu, C. (1996). *Özbekistan-Anadolu karşılaştırmalı Türk halk inançları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Oğuz, B. (1976). *Türkiye halkının kültür kökenleri I*. İstanbul Matbaası.
- Saidbek, H. (Ed.). (2017). *Özbek tili ve edebiyatı müzeyi kolyazmaları katalogu: C. 2*. Meriyus.
- Tekin, F. (2006). Muhammed Rıza Âgehî ve “çay” redifli bir gazeli. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21, 129-134.
- Tuhiev, N. (Ed.). (2006). *Özbek tilinin izahlı lügati: C. 4*. Davlat İlmıy Nashriyoti.
- Tural, S. (Ed.). (2005). *Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü: C. 4*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Yılmaz, A. (2019). Risâle fi'ş-şây ve'l-kahve ve'd-duhân. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 91-94.

EXTENDED SUMMARY

Tea is one of the plants consumed in almost every society in the world. It is thought to have spread to the world from Far Eastern countries such as China and Japan. Various aromatic herbs and spices are added to tea to make various drinks. These drinks are consumed during the day to quench thirst, to get together and chat, or to get rid of various ailments. Some studies have been conducted on tea culture in Uzbekistan. However, the cultural dimension of tea has not been addressed in these studies. This study is important in the sense that it also addresses the cultural dimension of tea in Uzbek society. Common values accepted by society become cultural elements over time. As new elements are included in social life, old ones are either forgotten or changed. Tea, which was later included in Uzbek culture, has become an indispensable element of the culture over time. For this reason, many expressions related to tea have emerged in daily language. Places called tea houses, where people come together in social life to drink tea, eat and chat, are another indicator of this situation.

This study has two main purposes. The first is to evaluate all the traditions related to the preparation, presentation and consumption of tea, which is a traditional element in Uzbek society. The second is to translate the poem "chayname", registered in the Ali Şir Nevai Literature Museum of Uzbekistan with the number 521/VII and not previously studied, into the Latin alphabet and to translate it into Turkish. It is seen that there are traditional patterns in the preparation and serving of tea in Uzbek society. Especially the presentation of tea, who will serve the tea, what should be done while serving tea, the ritual expressions said before pouring the tea into the first cup are remarkable traditional patterns that have been formed in the consumption of tea. This situation is one of the best indicators that an element that is later included in the culture, which is in constant development and change, has taken on a traditional structure over time. In Uzbek society, tea is an element used in transitional periods that are very important for human life, such as birth and marriage. Tea is used when babies are first put into the cradle and in marriage customs.

Like many tea-consuming societies around the world, the Uzbek community has used this plant to treat various diseases. This study explains the diseases that tea has been used for in the past and today. Today, tea is the most commonly used treatment plant in Uzbekistan for eye diseases, allergies, digestive problems and hypertension. In this study, it is stated in the old-lettered poem translated into Turkish that tea has been used in the treatment of many diseases since ancient times. When we look at the expressions about tea in the poem "chayname", which was translated from Uzbek Turkish to Türkiye Turkish, we see that tea was not a drink consumed by everyone in the past. However, the poet of the chayname is disturbed by the fact that tea is consumed by those who do not know the etiquette of drinking tea. Although tea is a classless drink in today's Uzbek society, it is seen that this drink was not consumed by everyone in the past. It is not known who wrote this poem. The similarity of some Oghuz dialect expressions and tea drinking customs in the poem with the customs of the Khwarezm Region, the ancient homeland of the Oghuz Turks, indicates that the "chayname" was written by a Khwarezm poet. Other old texts related to tea that will be identified will help to shed light on the process by which tea became a cultural element in Uzbek society.